

Slovo *pokrok* v Československu 1948–1970

The word *progress* in 1948–1970 Czechoslovakia

JAN PODZIMEK

Akademie věd České republiky, Masarykův ústav a Archiv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8547-8948>

E-mail: podzimek@mua.cas.cz

Abstract: The aim of the analysis is to examine the meaning of the word *progress* in popular science magazines in Czechoslovakia in 1948–1970. A total of 96 occurrences of the word in 24 articles are examined using the author's methodology called "semiotic reconstruction of the sign", which aims to reconstruct the meaning of the word through an analysis of its usage. The focus of the methodology is on linguistic-semiotic analysis. The examined aspects range from basic lexical properties to values and ideology. The analysis reveals the different meanings of the word "progress" and their connection to the ideology of the time. The used methodology is universal and the study also presents its potential contribution to other social sciences and humanities.

Abstrakt: Cílem analýzy je prozkoumat význam slova *pokrok* v populárně-vědních časopisech v Československu v letech 1948–1970. Celkem 96 výskytů slova ve

24 článkách je prozkoumáno za pomoci autorské metodiky zvané „sémiotická rekonstrukce znaku“, jejímž účelem je rekonstruovat význam slova skrze analýzu jeho užití. Těžiště metodiky spočívá v lingvisticko-sémiotické analýze a zkoumané aspekty sahají od základních lexikálních vlastností až po hodnoty a ideologii. Analýza odhaluje různé významy slova „pokrok“ a jejich propojení s tehdejší ideologií. Použitá metodika je univerzální a studie zároveň představuje její možný přínos pro další společenskovední a humanitní obory.

Keywords: progress, semiotics, linguistics, semiotical reconstruction of a sign

Klíčová slova: pokrok, sémiotika, lingvistika, sémiotická rekonstrukce znaku

Úvod

Jednou z oblastí zkoumání dějin je analýza dobového jazyka. Období komunismu v Československu je v tomto ohledu význačné především vztahem jazyka k ideologii. Většina historiografických studií věnovaných propagandě interpretuje propagandistické obsahy deduktivně na základě poznatků o dané době, a to bez ohledu na to, zda se zaměřují na událost, fenomén či pojem. Zde chci použít odlišnou metodologii, jež vychází od obsahu a za pomoci lingvisticko-sémiotických konceptů rekonstruuje význam zkoumaného znaku.

Studie se zaměřuje na dobový jazyk, nikoli pouze propagandu. Cílem je zrekonstruovat všechny významy zkoumaného slova, nejen ty, které se týkají ideologie. Předmětem zkoumání je slovo *pokrok* a texty pocházejí z periodik prezentujících širší čtenářské obci témata z oblastí technických či společenských věd. Slovo *pokrok* bylo vybráno ze dvou důvodů: Za prvé se jedná o obyčejné slovo, které dnes nemá v obvyklých kontextech ideologické zabarvení. Za druhé lze jeho výskyt předpokládat v daném druhu zkoumaných textů. Ten byl vybrán jednak kvůli možnosti zkoumat určitou výseč běžného jazyka, nikoli přímo oficiální státní propagandu. (Což neznamená, že by mnohé články nebyly ideologické.) Dále pak proto, že články o vědě by měly být obsahově faktické, stylisticky jednoznačné a podléhají publicistickému stylu. Většinu zjištění tak lze zobecnit nad rámec zkoumaných autorů, což by u žánrů s velkým podílem vlivu autora (poezie, beletrie) nebylo možné.

¹ Tato studie vznikla v rámci projektu „Symboly vlády 1945–1970“, GA ČR 23-05045S

Bohemistika, 2025 (4) © The Author(s). Published by: Adam Mickiewicz University in Poznań, Open Access article, distributed under the terms of the CC Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International licence (BY-NC-ND, <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Druhým cílem je představit použitou metodiku, označovanou jako sémiotická rekonstrukce znaku, coby univerzální způsob rekonstrukce významu znaku v sociálním kontextu, použitelný pro zkoumání časových období, sociálních skupin i individuálních autorů.

Teoretická východiska

Základním východiskem je skutečnost, že význam slova či znaku je dán způsobem jeho používání, přičemž ten se může lišit sociálně, v čase a také člověk od člověka. Zkoumáním způsobu používání znaku tak lze zrekonstruovat jeho význam a právě na to se zaměřuje použitá metodika.

Princip spočívá v odvozování označovaného ze způsobu používání označujícího. K formulování této „sémiotické rekonstrukce znaku“ mne dovedla řada dřívějších analýz (Podzimek, 2017, 2018, 2019).¹ Spadá do kategorie kvalitativních obsahových analýz. Základ má v lingvistické sémiotice, ale lze ji uplatnit na všechny znakové systémy a její nedílnou součástí je i zkoumání módů a multimodálních vztahů (Kress, 2010).

Silnou stránkou metodiky je vysoká rozlišovací schopnost, díky níž lze odhalit případy, kdy je určité slovo používáno v rozdílných významech, a to na jemnější úrovni, než kterou nabízejí slovníky. Např. analýza slova *kampaň* v českých médiích (Podzimek, 2019) odhalila osm různých významů onoho slova, zatímco slovník uvádí jen tři (Pala a Všianský, 1994, s. 103). Stejně tak z analýzy vyplyne spojení zkoumaného znaku s hodnotovým systémem či ideologií.

Výhodou je induktivní postup, který umožňuje přistupovat ke znaku jen na základě zkoumaných obsahů. Existující vědecké poznatky a teorie o významu zkoumaného znaku záměrně nejsou zohledňovány – na závěr lze konstatovat míru shody, ale vlastní analýzu by ovlivnit

¹ Obdobného přístupu si nejsem vědom. Fidelius (1998) zkoumá projevy komunistické moci v jazyce, postupuje však k němu od historiografických východisek. Macura (2008) používá obdobná sémiotická východiska, zkoumá však fenomén, nikoli konkrétní znak.

neměly. Také mimotextové reálie jsou do analýzy vnášeny, jen pokud je to nezbytné, a vždy je to jasně deklarováno.

Výsledkem analýzy je rekonstrukce významu a způsobu používání znaku v určité sociální skupině a době či prostředí. Závěry by měly být v souladu s validními poznatky o nich a měly by být doplněny o podrobná zjištění na lingvisticko-sémiotické úrovni. V tomto spočívá přínos této metodiky pro společenskovední a humanitní obory, např. pro historiografii, sociologii, kulturologii aj.

Základní nastavení

Nejprve je třeba určit zkoumaný znak a nastavit výzkumný vzorek. Předmětem zkoumání může být slovo či slovní spojení, ale i znaky z jiných znakových systémů, například smajlík či podání ruky. Jde-li o slovo, zkoumá se ve všech číslech a pádech a také tam, kde je nahrazeno zájmenem či nevyjádřeným podmětem. Pokud se v obsazích vyskytují slova jiných slovních druhů, přímo odvozená od zkoumaného znaku, zkoumáme i je.

Základní podmínkou volby vzorku je, že v textu se musí alespoň jednou vyskytovat zkoumaný znak. Pokud k němu existují kodifikované homonymní výrazy, pak texty, které obsahují pouze je, ale nikoli zkoumanou variantu do vzorku nezařazujeme. Pokud obsahují zkoumaný znak i jeho homonyma, zkoumáme vše, protože může docházet k přenášení či stírání významů a konotací.

Zkoumané obsahy je nutno vybrat tak, aby umožnily co nejvalidnější vztažení výsledků ke zkoumané sociální skupině, době a místu. Mohou mít jakoukoli podobu: tisk, hudební záznamy, videa, obsahy na sociálních sítích aj. Multimodální obsahy je třeba zkoumat napříč módy, protože např. význam psaného slova může být objasňován či spoluutvářen doprovodnými fotografiemi.

V tomto případě bylo zkoumaným znakem slovo *pokrok*. Ve 24 článcích se vyskytlo 96krát, z toho v 7 případech šlo o odvozeniny *pokrovový*, resp. *nejpokrovovější*. Ve dvou případech šlo o nevyjádřený podmět, zastoupení zájmenem se nevyskytlo. Homonyma slovo *pokrok* nemá.

Záměrem je postihnout toto slovo v kontextu prezentace vědy široké společnosti. Zkoumanými obsahy jsou proto články v časopisech o různých vědních odvětvích, a to na populárně-vědní, nikoli akademické úrovni. Nebyla kladena omezení z hlediska žánru (jde o články, reportáže, projevy, ministerské výnosy i o jednu povídku) ani autora (zahrnuti byli novináři a publicisté, odborníci, politici i spisovatelé, autoři čeští i překladoví).

Místně se jednalo o periodika vycházející v Československu s články v češtině, časově o roky 1948–1970, tj. od nástupu komunistů k moci zhruba po začátek normalizace. Okupace v srpnu 1968 horní hranici netvoří, protože změna jazyka režimu se neudála ze dne na den, ale probíhala postupně.

Z hlediska módů bylo dominantní písmo, kam Kress (2010) řadí i otázky fontu a zvýraznění slov apod. Dále šlo o obrazový mód, především fotografie, a mód layoutu, tj. rozložení textu a fotografií na stránce.

Výzkumný vzorek obsahuje 24 článků z 10 periodik. Články jsou značeny čísly #01–#24, jejich seznam je uveden na konci studie. Velikost vzorku nebyla dána předem, ale byla uzavřena po nasycení výzkumného vzorku.

Slovníková definice

Před kódováním jednotlivých obsahů je třeba dohledat slovníkovou definici k nastínění přibližného očekávaného významu. Nelze totiž tvrdit, že výzkumník nemá ve vztahu k němu žádné předpoklady. Vhodnější k tomu jsou obecné výkladové slovníky.

Slovník spisovné češtiny (2008) definuje *pokrok* takto:

„1. vývoj k lepšímu: dělá v učení pokroky; nová organizace práce je pokrokem

2. vzestupný vývoj lidské společnosti a lidského poznání: technický, sociální pokrok; být brzdou pokroku“

Výsledky analýzy slova *pokrok* se na závěr porovnají s jeho slovníkovou definicí.

Kódování

Jednotlivé výskyty slova *pokrok* jsou kódovány ve čtyřech krocích popsaných níže. Každý krok začíná charakteristikou prováděných operací a jejich metodologickým zdůvodněním a poté nabízí příklady nejvýraznějších aspektů analýzy slova *pokrok*. Po kódování následuje oddíl věnovaný formulování závěrů, obsahující i celkové výsledky analýzy slova *pokrok*.

1. krok: Významové jednotky

Zkoumaný znak není základní významovou jednotkou. Může být součástí vyšší významové jednotky, jako je slovo součástí slovního spojení, fráze, floskule. Význam takových spojení nemusí odpovídat pouhému součtu částí, a to jak z hlediska konotací, tak i pragmatiky či řady dalších aspektů. Právě tato spojení jsou základní významovou jednotkou, s níž analýza pracuje. Je zapotřebí zkoumat vztahy mezi jejich jednotlivými částmi, aby bylo možné popsat podíl zkoumaného znaku na celkovém významu.

V případě přirozeného jazyka tvoří základní významovou jednotku celek, jehož součástí je zkoumaný znak a všechny znaky, které jej rozvíjejí nebo které rozvíjí on. Kdybychom zkoumali slovo *den*, je rozdíl, zda významová jednotka zní *prosluněný den*, nebo *dobrá den*, protože druhé může, ale nemusí být fráze. Význam slova je třeba následně odvodit z jeho povahy v jednotlivých významových jednotkách.

Kromě nich je však nutné zkoumat i další kolokace, neboť relevantní jsou všechny syntaktické vazby.

V našem případě byly významové jednotky *sociální p.* (#02), *technický p.* (#04), *pokrový smysl* (#05), *značný p. ve vývoji [...]* *dělostřelectva* (#07), *žadující p. v oblastech, jichž si dnes svět nejvíce cení* (#12), *pokrok* (#16), *p. v našich kancelářích* (#19), *tenhle p.* (#24) a řada dalších. Následující kroky odhalily, že některá z těchto spojení mají specifitější a komplexnější význam a zabarvení.

Z dalších kolokací byly přínosné zejména ty, jež *pokrok* spojovaly se slovesem. Vedle spojení popisujících, co pokrok je a není, případně co dělá (slovesa *je, znamená, má, přináší, působí, je na postupu, zastavil se* aj.), se další skupina týkala jeho vnímání: *chápat p. jako, poznat p.*, přičemž dominantní zde byla slovesa spojená se zrakem: *vidět, pozorovat*, jež činila pokrok součástí vizuálních metafor. Některá slovesa souvisela s tím, že byl pokrok kladen proti něčemu jinému: např. *položit dělítko mezi p. a reakčnost*. Těmto opozicím se věnuje 4. krok kódování. Dále je zde specifický obrat *dosáhnout p.*, přínosný především ve 2. kroku (viz níže). Poslední výraznou skupinou kolokací jsou slovesa spojená s tím, že člověk pro pokrok něco dělá (*vykonat pro p.*), případně s ním souhlasí (*být pro p.*). Souhlas s pokrokem působí ve vztahu ke slovníkové definici podivně – a těmto zdánlivým nesrovnalostem je zapotřebí věnovat náležitou pozornost. Podobně nejasná je i kolokace *p. zvítězí* (#14).

2. krok: Charakterizace významové jednotky

Při pátrání po významu znaku nelze přehlédnout nejzákladnější možnost, zda text neobsahuje charakterizaci zkoumané významové jednotky. Ta může mít řadu podob. Přímá definice je příznačná jen pro určité druhy textů, např. akademické studie či zákony. Běžnější je vysvětlení ve zpřesňující vsuvce či závorce, v případě výrazů z cizího jazyka také v podobě překladu, např. „Fake News (lživé zprávy)“ (Podzimek, 2018, s. 26). Nejčastější však bývá popis dílčího aspektu či uvedení příkladu.

V případě *pokroku* výzkumný vzorek neobsahoval explicitní definici žádné významové jednotky ani popis formou vysvětlující poznámky či vsuvky.

Vysvětlení skrze popis dílčích aspektů obsahovalo několik výrazných kategorií. První je aspekt různé míry pokroku² a jeho měřitelnosti: pokrok je *velký, obrovský, nejpokrokovější* a ten, kdo se *nejvíce za-*

² Pro stručnost zde nejsou významové jednotky uváděny v plném znění, při analýze však musejí být zohledňovány celé.

slouží o p. lidstva (#22), dostane Řád Říjnové revoluce. Druhou kategorií je označení pokroku jako čehosi významného a pozitivního: pokrok je *žádoucí, zásadní, slavný*, jde o velkou myšlenku (#08). Nejlépe to ilustruje obrat *nejpokrokovější, a tudíž také nejlepší na širém světě* (#10). Další charakteristikou je, že *p. v technice je nekonečný* (#21). Kromě toho je také *kolektivní* (#21), tedy *nemůže být dílem jednotlivce* (#21). V neposlední řadě je pokrok lidstva součástí idejí VŘSR (#22), což v důsledku umožňuje označovat za něj především či pouze to, co je v duchu idejí VŘSR.

Ve zkoumaném vzorku se vyskytla řada výkladů skrze příklady. Článek #13 de facto popisuje pokrok v automobilovém průmyslu: uvádí věci, které se zlepšily (bezpečnostní prvky), zlepši se v budoucnu (automatizace) i ty, jež autoři považují za časově vzdálené, byť ne nereálné (elektromobily). Článek #20 podbobe popisuje nový typ soustruhu. Text #19 popisuje negaci pokroku, tj. problém, že se *p. v našich kancelářích poněkud zastavil*. Kromě toho jsou ve vzorku i popisy celospolečenského pokroku (#23 a #17). Článek #14 spojuje *vítězství p.* s koncem válek a nasycením hladovějících.

3. krok: Povaha znaku

Tento krok využívá koncepty lingvisticko-sémiotické analýzy, aby prozkoumal zásadní aspekty významových jednotek coby znaků.

Referent

Zásadní otázkou je zmapování toho, jakou část reálného světa významová jednotka označuje. Tento aspekt reprezentace nazývají Ogden s Richardsem (1923) „referent“ a Peirce (1994, s. 1022 CP 1.564) „objekt“.

Označování je motivované a tázaní po motivovanosti dvousměrné: Lze si klást otázku, proč byl daný referent označen např. jako *bojovník za svobodu* a ne jako *terorista*, ale stejně tak se lze ptát, proč tak byl označen zrovna dotyčný člověk a ne někdo jiný. Obsahová analýza si ce neumožňuje odhalit pohnutky autorů, ale za pomoci použité meto-

díky umožňuje rozkrýt hodnotové pozice v textu. Zvýšenou pozornost je v této souvislosti vhodné věnovat obrazným pojmenováním, neboť ta mohou s hodnotami úzce souviset (viz Lakoff a Johnson, 2002).

Významové jednotky označovaly řadu věcí: Část souvisela s již zmíněným popisem pokroku skrze příklady, takže *p. techniky* v #13 zahrnuje *zavádění diskových brzd* či *větší životaschopnost aut*, ale neomezuje se výhradně na ně, neboť z textu je zřejmé, že jde jen o některé z projevů pokroku v automobilovém průmyslu.

V jiných případech nebyla bližší povaha znaku zřejmá. Např. věta „Spojení národů střední a jihovýchodní Evropy se Sovětským svazem zajišťuje mír, sociální p. a všestranný rozvoj a vytváří nerozbornou hráz proti světové reakci,“ (#02) neobsahuje dostatek indicií k odhalení bližší povahy významové jednotky *sociální p.* To je obvyklé u znaků, u nichž se předpokládá, že jim rozumí každý. To jsou nejen běžná spojení, jako např. zmíněný *p. techniky*, ale i pojmy spojené s určitou ideologií, což jsou mj. právě *sociální p.* (#02, #03, #12) či *pokrokové tendence* (#16).

Jinde bylo za pokrok označeno něco, co za něj autor článku zjevně nepokládal: V satirické povídce #08 jde o rušení soukromých živností, v polemice #01 o komunistickou reformu školství, s níž autor nesouhlasí. Pointa je v obou případech stejná: ukázat, že to, čemu komunisté říkají *pokrok*, není tak pozitivní, jak by vyplývalo z použití daného slova.

Celkově zde bylo možné rozlišit dva významy slova *pokrok*: (1.) pozitivní vývoj a zlepšování, (2.) konkrétní úspěchy – nový typ automobilových brzd, lepší model soustruhu atd. Jedná se tedy o proces vs. projev procesu. V tomto ohledu se k sobě slova *pokrok* v prvním a druhém významu mají např. jako slova *vynalézání* a *vynález* a druhý význam má tedy povahu metonymie. Tomu de facto odpovídají i dva body citované slovníkové definice, byť rozdíl mezi nimi není tak jasně definován. Druhý význam zároveň usnadňuje pochopení slovních spojení, jako je *dosáhnout pokroku*.

Modální povaha znaku

Metodika zkoumá i fyzickou podobu znaků v rámci daného módu. Kress (2010, s. 79) dokládá, že při analýze psaných textů je třeba zohledňovat např. použitý font, barvu a velikost písma, ztučnění, kurzívu atd., neboť i ty mají přímý vliv na význam a vyznění sdělení. To též platí u mluvené řeči (barva hlasu, přízvuk, frázování, tempo atd.) a dalších módů.

V případě analýzy slova *pokrok* fyzická podoba znaku ovlivnila vyznění jen v jednom případě, a to v důsledku jeho spojení s jinými znaky, konkrétně uvozovkami. V textu #01 autor používal spojení „*opravdový pokrok*“ v uvozovkách, jež měly dvojí funkci. Značily, že jde o citát (prof. Kahudy), a zároveň vyjadřovaly autorův nesouhlas s tím, že Kahuda označuje komunistický návrh reformy školství za *opravdový pokrok*. Autor píše: „Je to snad ‚opravdový pokrok‘, když ti, kdo rozhodují o návrhu organizace střední školy, nemají o ní pravé poznání a vědění [...]?“ (#01)

Více rovin významu

Zkoumaná jednotka může mít více rovin významu. Pro jejich analýzu je vhodný koncept mýtů představený Rolandem Barthesem (2004). Ten představuje mýty jako situaci, kdy je znak na primární úrovni (např. slovo ve slovníkovém významu) vzat a použit jako pouhé označující pro sekundární označované, jež není esenciální součástí označovaného na primární úrovni. Výsledný vztah označuje pojmem „signifikace“ a zdůrazňuje jeho pragmatickou, záměrnou složku. Pro analýzu celkové povahy znaku s více rovinami významu je podstatné, že význam znaku na primární úrovni není v mýtu potlačen, ale pouze odsunut (Barthes, 2004, s. 116), takže je stále přítomen, stále jde o součást znaku, ovlivňující jeho celkovou povahu.

Dva popsání významy – zjednodušeně ‚vývoj‘ a ‚vynález‘ – jsou významy na primární úrovni. Kromě nich je však v některých případech zjevně přítomna sekundární, ideologická rovina významu. Ta byla vždy stejná: prezentovala pokrok s pozitivním zabarvením jako

součást komunistického hodnotového systému.³ Všechny případy, kde analýza tuto rovinu významu odhalila, se pojily s významem ve smyslu „vývoj“ na primární rovině – nešlo tedy o případy, kdy slovo *pokrok* označovalo konkrétní úspěch vědy či společnosti. Ani u případů, kde ideologickou rovinu prokázat nelze, se ovšem nedá tvrdit, že by tam nebyla. Časté spojování určitého pojmu s ideologickou rovinou totiž vede k vytvoření konotace, sdílené v dané době celou společností, takže ji u něj čtenáři automaticky předpokládají a podle toho text interpretují.

Dva nejvýraznější doklady ideologičnosti slova *pokrok* byly články #01 a #08. Článek #01 vyšel v únoru 1948 a jedná se o polemiku autora článku Dr. Josefa Čapka s prof. Františkem Kahudou, členem KSČ a tehdejšími vedoucími oddělení gymnázií na Výzkumném ústavu pedagogickém. Čapek se zaměřuje na přístup komunistů ke školství a prohlašuje, že jestliže prof. Kahuda označuje komunistický návrh za „opravdový pokrok“ a předchozí přístup za *setrvačnost*, pak on, Čapek, dává přednost setrvačnosti. Neodmítá tedy pokrok ve smyslu posunu vpřed, ale je proti přístupu komunistů ke školství. Podobně je to i u článku #08, krátké povídky od Vojtěcha Steklače, v níž majitel antikvariátu musí v poslední fázi likvidace soukromého sektoru v roce 1960 zavřít svou živnost. Nesouhlasí s tím, že je to prezentováno jako pokrok, a křičí: „Ať chcípne ten jejich slavný pokrok!“ Nejde o pokrok v obecném smyslu, ale něco konkrétnějšího, jak dokládá spojení *ten pokrok*. Slovo *jejich* implikuje vládnoucí komunistickou garnituru a výraz *slavný* potvrzuje, že *pokrok* byl za komunismu často používaným heslem.

4. krok: Pozice znaku

Význam znaku je určen negativně vztahem k ostatním znakům ve znakovém systému (Saussure, 1996, s. 114). Je tedy třeba zkoumat

³ Je třeba rozlišovat mezi ideologickou rovinou významu slova *pokrok* a celkovou ideologičností textů; ta není předmětem této studie.

vztah významové jednotky k souvisejícím znakům. Je třeba rozlišovat dva druhy vztahů: lexikální a logicko-faktické.

Lexikální vztahy

Pro zjištění významu znaku skrze negativní vymezení je zásadní prozkoumat vztahy synonymie, antonymie a homonymie. Zkoumá se jak paradigmatická synonymie, tj. nahrazení synonymním výrazem, tak syntagmatická synonymie, kdy pojmy stojí vedle sebe. Střídání či kumulování podobných slov může mít jak čistě stylistické důvody, tak může být způsobeno významovými rozdíly, jež jsou podstatné pro charakteristiku zkoumaného znaku. Předmětem rozboru antonym jsou antonyma konvenční (*živý* vs. *mrtvý*) i logická (*živý* vs. *neživý*). Spolu s tím je nutné zkoumat, zda se v textu nevyskytuje situačně vytvořený protiklad významové jednotky. U homonym se zkoumá, zda nedochází ke směšování či prolínání významů, případně k přenášení zabarvení znaku.

Slovo *pokrok* má v textech řadu synonym: *rozvoj*, *zdokonalování*, *růst*, *zlepšení*, *rozmach*, *výhody*, *zvyšování úrovně*, *rychlejší postup*, *rozvoj*. Velmi vypovídající byly případy, kdy vedle sebe stála slova *pokrok* a *vývoj* (#05, #07, #13). Rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že *vývoj* zahrnuje všechny změny, nejen ty pozitivní. To je patrné ve všech textech obsahujících slovo *vývoj*.

Lze se domnívat, že ideologická sekundární významová rovina byla ke slovu *pokrok*, a nikoli *vývoj* připojena právě vůči jeho pozitivnějším konotacím na primární úrovni. Proto byl Západu přiznáván *vývoj* tam, kde by se u Východu psalo o *pokroku*, např. *Proto také je třeba přiznat americké vládě zásluhu, že uspišila vývoj, který rychle ovlivnil konstruktéry celého světa.* (#13).

Slovo *pokrokový* se vyskytlo v článku #16, a to čtyřikrát: v kolo-kacích *pokroková sovětská věda*, *pokrokový duch*, *pokrokový směr činnosti* a *pokrokové tendence*. Jeho pozitivní konotace jsou patrné z možnosti nahrazení jiným všeobecným superlativem typu *výborný* či *skvělý* a volba právě tohoto výrazu zároveň potvrzuje, že *pokrok*

patřil k podstatným pozitivním hodnotám komunismu a že to bylo společností všeobecně známo.

Opakem *opravdového pokroku* je *setrvačnost* (#01), proti *pokrokovým avantgardním tendencím* stojí *dekadentní, buržoazní, protirealistické směry* (#05), namísto pokroku v literatuře se stalo, že *poklesla úroveň prózy* (#10) a k rozlišení dobrého a špatného je třeba položit *dělítko mezi pokrok a reakčnost* (#16). Slova jako *buržoazní* a *reakčnost* jasně poukazují na ideologickou rovinu.

Logicko-faktické vztahy

Mezi zásadní logicko-faktické vztahy patří podřadnost, souřadnost a opozice. Vyplynají z argumentační a narativní stránky textu, tj. z jeho *fikční* logiky a fakticity. Z jejich analýzy může, ale nemusí vyplynout zjištění o hodnotových pozicích spojených se zkoumaným znakem. Objektivní pravdivost a platnost se nezkoumají.

Podřadnost (hypotaxe) je situace, kdy je zkoumaný znak vůči jinému v pozici podřazenosti nebo nadřazenosti. Souřadnost (parataxe) je situace, kdy zkoumaný znak stojí souřadně vedle jiného znaku. Často se také prolínají: Dva souřadné znaky mohou být podřazené či nadřazené jinému (kohyponymie a kohyperonymie). Opozice je zde rétorické prezentování dvou prvků jako vzájemných protikladů. Nejzákladnější opozice je „my“ vs. „oni“, s předpokladem, že strana „my“ zdůrazňuje svá pozitiva a zlehčuje negativa, zatímco u druhých („oni“) dělá pravý opak (van Dijk, 2011, s. 396).

Významové jednotky obsahující *pokrok* byly často součástí výčtů především pozitivních věcí: např. „Spojenectví národů střední a jihovýchodní Evropy se Sovětským svazem zajišťuje [1.] mír, [2.] sociální pokrok a [3.] všestranný rozvoj a [4.] vytváří nerozbornou hráz proti světové reakci.“ (#02) Body 1–4 jsou vzájemně souřadné a patří do množiny toho, co zajišťuje spojenectví se SSSR. *Mír, sociální pokrok* i *všestranný rozvoj* jsou obecně vnímány pozitivně, což implikuje stejný postoj i u čtvrtého bodu. Obdobná jsou spojení *mír, pokrok* a *sbližování národů* (#11) či *slušný život, socialismus* a *komunismus* (#14).

Ve vzorku se vyskytl jeden multimodální příklad (#14): „Pokrok ve světě zvítězí teprve tehdy, až poslední dítě bude nasyceno, až se poslední rodina zbaví strachu z bídy, zaostalosti, předsudků a války.“ Text byl doprovázen fotografiemi žen, dětí a starých lidí žijících v nejnužnějších poměrech převážně v Africe. Jedna strana obsahovala snímek vojáka stojícího u mrtvého civilisty a popisek „člověk má právo na svět bez války“ a níže fotografii amerických tanků v jakémisi evropském městě. Volba fotografií navozuje dojem, že tím, kdo nechce lidem dopřát svět bez válek, jsou USA.

Pokud jde o opozici „my“ vs. „oni“, v řadě textů je pokrok považován za pozitivní a spojován s komunismem a socialismem, což v socialistické společnosti odpovídá pozici „my“. To, resp. fakt, že si komunisté slovo *pokrok* přisvojili a že je v jejich pojetí používáno jako něco pozitivního, potvrzují i kritické články #01 a #08. Liší se v tom, že jejich autoři toto pojetí kritizují, a tudíž ho ze skupiny „my“ přesouvají do „oni“ (komunisté). Článek #06 vytváří jasné dělení mezi „my“ a „oni“: na jedné straně je *kapitalismus, kolonialismus, imperialismus, pacifismus* a *buržoazní*, na druhé *socialismus, komunismus, marxistické-leninské* a *humanistické*. Imperialismus dychtí po válce a je jen v kapitalistických zemích, nikoli v SSSR. V článku #24 se na straně „my“ ocitají zrovnoprávnění žen, marxismus, komunismus a socialistické zřízení, na straně „oni“ katolická církev (*vatikánští mocipáni* a *náboženské tmářství*).

Vyhodnocení

Po kódování následuje utřídění dat, které jde napříč články a mapuje zjištění o významech zkoumaného znaku v rámci každého kroku analýzy. Díky tomu lze u všech výskytů znaku snadno zkoumat míru odlišnosti i shody jednotlivých významových aspektů a zjistit, zda se ve vzorku nevyskytuje ve více odlišných pojetích. Jestliže ano, je třeba popsat jejich povahu a vzájemnou rozdílnost i podobnost a vztahy. Zvláštní pozornost je nutné věnovat hodnotovému zakotvení jednotlivých pojetí a specifickým vztahům k sociálním skupinám či diskurzům. Vyhodnocení těchto aspektů je posledním krokem sémio-

ticko-lingvistické rekonstrukce zkoumaného znaku. S výsledky lze dále pracovat v dalších oborech, jež souvisejí se zkoumanou sociální skupinou, dobou či autorem.

Slovo *pokrok* mělo tři významy. Zaprvé vývoj, a to jen ten pozitivní vpřed, což *pokrok* odlišuje od *vývoje*, který obsahuje i slepé uličky a stagnace. Zadruhé konkrétní jevy, jež se na tomto vývoji podílejí, např. technické vynálezy. Zde je slovo *pokrok* metonymií pokroku ve smyslu vývoje. Oba významy jsou přítomny ve výše citované slovníkové definici, která však neobsahuje charakteristiku tohoto rozdílu. Zatřetí jde o pokrok jako jeden z cílů komunismu, socialismu a marxismu-leninismu. Jedná se o sekundární rovinu významu, jasně spojenou s ideologií. Ve zkoumaném vzorku se vždy pojila se slovem *pokrok* ve významu ‚pozitivní vývoj‘. Tuto rovinu významu mělo ve zkoumaných obsazích jen slovo *pokrok*, nikoli synonyma jako *rozvoj* či *rozmach*.

U sekundární ideologické roviny byly zjištěny tři výrazné vlastnosti: Jednak se v textech projevovala ve spojení, která bez předporozumění sekundární rovině působí nonsensuálně (*vítězství pokroku* nedává smysl, nevíme-li, že pokrok je cíl socialismu; *být pro pokrok* je spojeno s potvrzením souhlasu s ideologickou rovinou daného pojmu). Některé tyto kolokace jsou historické, což potvrdilo i zjištění, že mezi dvěma sty nejčastějšími kolokacemi slova *pokrok* v Českém národním korpusu (Křen et al., 2015) se nevyskytly žádné, jež byly ve vzorku výrazně spojené s tehdejší ideologií.

Druhou vlastností ideologické sekundární roviny slova *pokrok* je fakt, že je zde patrná tendence tento výraz používat ve spojení s komunistickými zeměmi. V článku #13 je Východnímu bloku přiznán *pokrok*, zatímco Západu pouze *vývoj*. Je-li pokrok přiznáván jiným zemím (USA, Japonsko, Itálie), jde o pokrok technický a vojenský, nikoli sociální. Lze tedy předpokládat, že právě ten je pro marxismus-leninismus zásadnější než pokrok technický. Oba zmíněné typy se pak liší i z hlediska vztahu k referentu: v technické oblasti *pokrok* často označuje konkrétní věci, zatímco sociální pokrok označuje proces a z hlediska bližší charakteristiky bývá vágní – s výjimkou článku

kritizujícího církev (#24) a protikomunistických článků o komunistické reformě školství (#01) a likvidaci soukromých podnikatelů (#08).

Zatřetí pak platí, že ideologický význam byl v dané době v textech určených široké veřejnosti významem základním. Souvislost slova *pokrok* s ideologií nebyla nikde vysvětlována, což dokládá existenci obecnějšího společenského předporozumění tomuto spojení a obvyklost jeho používání v ideologickém významu.

Zásadní poznání přinesla i obrazná pojmenování. Jako je označení nového soustruhu slovem *pokrok* metonymií pokroku ve smyslu vývoje, tak i *pokrok* ve smyslu pozitivního vývoje je metonymií komunistického režimu. Jedná se o jeden z jeho aspektů, částí jeho celku, ze zkoumaných obsahů ale vyplývá, že v dané době šlo o část neopomenutelnou a automaticky takto vnímanou. V tomto smyslu lze mluvit o více rovinách používání obrazných pojmenování v jazyce.

Říci, že slovo *pokrok* bývalo ideologické a dnes není, by bylo zjednodušení. Pro komunistickou éru je však specifické to, že zabarvení slov příznačná pro komunistickou ideologii opanovala veřejný diskurz a prostoupila jazyk jako celek. (Skutečnost, že tomu tak v současné době není, osobně vnímám jako pokrok.)

Použitá metodika rekonstruovala význam slova *pokrok* na základě lingvisticko-sémiotických konceptů a bez spoléhání na poznatky z oblasti historiografie, její závěry jim nicméně odpovídají. Při srovnání s publikacemi o komunistické propagandě, jež mají těžiště metodiky v historiografii (Lomíček, 2014; Randák, 2015), sémiotice (Macura, 2008), jazykovědě (Fidelius, 1998) či diskurzivní analýze (Nečasová, 2018), je vidět řadu shod, ať už v propojení ideologie a všedního jazyka, specifickém symbolicko-jazykovém uchopení Sovětského svazu a určitých osobností, např. Zdeňka Nejedlého, v mytizaci dějin související s osou pokroku i sociálních rolí (učitelů, vojáků, inženýrů atd.). Vztáhneme-li závěry této studie na texty, které jsou výrazně ideologičtější, např. úvodníky *Rudého práva* (Fidelius 1998) či materiály z procesu s M. Horákovou (Kourová a Koura, 2008), vidíme, že zjištění této studie ohledně slova *pokrok* platí i u nich.

Právě ve schopnosti dojít k závěrům, které jsou ve shodě s poznatky získanými za pomoci jiných metod a oborů a které je prohlubují o zjištění na lingvisticko-sémiotické úrovni, lze spatřovat největší potenciál sémiotické rekonstrukce znaku, která tak může přispět ke zodpovězení otázek z řady společenskovědních a humanitních oborů.

Diskuze

Studie ukázala některé přínosy sémiotické rekonstrukce znaku, její další možnosti z ní ovšem zřejmé nejsou. Významy slova *pokrok* víceméně odpovídaly slovníku – s výjimkou ideologické roviny. Jindy však lze postihnout i významy zkoumaného znaku, které slovník nezahrnuje (srov. Podzimek, 2019). Další přínos nabízí zkoumání specifických sociálních skupin, například u slov všeobecně vnímaných jako hanlivá, která po přisvojení určitou skupinou získávají pozitivní vyznění. Pro humanitní vědy může být přínosné zkoumání významů u jednotlivých autorů – např. slov *láska* u Shakespeara či *svoboda* u Sartra. To vše jsou výzvy pro další studie.

Prameny

- #01 ČAPEK, J. (1948). Boj o střední školu. *Vychovatelské listy: časopis posvěcený zájmům křesťanského školství*, 48(6), 174–176.
- #02 Výnosy ministerské. (1948). *Věstník ministerstva školství, věd a umění*, 4(5–6), 106.
- #03 Oslavy 150. výročí narození Ludovíta Štúra. (1965). *Věstník ministerstva školství a kultury*, 21(29), 261.
- #04 MACEK, J. (1949). Technika, organizace a služba. *Naše doba: revue pro vědu, umění a život sociální*, 55(4), 145–148.
- #05 NOVÁK, L. (1960). O hodnotě a hodnocení. *Výtvarné umění: časopis Svazu československých výtvarných umělců*, 10(6), 254–261.
- #06 LISÝ, J. a JAVŮREK, J. (1962). Program KSSS a metodologické otázky míru a války. *Vojenství: ideologický a vojensko-teoretický časopis Ministerstva národní obrany*, 4(1), 37–48.
- #07 SMIRNOV, V. a kol. (1959). K otázce charakteru sovětské vojenské vědy, jejího předmětu a obsahu. *Vojenství: ideologický a vojensko-teoretický časopis Ministerstva národní obrany*, 1(5), 1–23.

- #08 STEKLAC, V. (1968). Antikvariát. *Plamen: měsíčník pro literaturu, umění a život*, 10(7), 52–56.
- #09 LEONOV, L. (1959). Z eseje o talentu a práci. *Plamen: měsíčník pro literaturu, umění a život*, 1(4), 530–533.
- #10 PUTÍK, J. (1963). Nedovolovat si luxus nevědomosti. *Plamen: měsíčník pro literaturu, umění a život*, 5(3), 125–126.
- #11 HÁJEK, J. (1963). Literatura nekončí za humny. *Plamen: měsíčník pro literaturu, umění a život*, 5(1), 60–64.
- #12 WASILEWSKI, A. (1967). Země s tradicí samurajů a gejš. *100+1 zahraniční zajímavost*, (8), 30–33.
- #13 MATTENCCI, M. (1968). Automobil zítřka. *100+1 zahraniční zajímavost*, (19), 46–50.
- #14 Bez názvu. (1964). *100+1 zahraniční zajímavost*, (1), 2–7.
- #15 Lekce z genetiky. (1970). *100+1 zahraniční zajímavost*, (16), 25–26.
- #16 KOŽEŠNÍK, J. (1962). Za Zdeňkem Nejedlým. *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 16(7), 222.
- #17 K dalšímu rozmachu techniky a vědy: Z projevu předsedy vlády Viliama Širokého. (1954). *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 8(12), 355.
- #18 ČAPLA, V. (1962). Pokroky kybernetiky. *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 16(15), 512–513.
- #19 MENZL, Z. (1970). Včera, dnes a zítra. *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 24(23), 806–807.
- #20 CENIN, J. (1960). Unikát. *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 14(9), 260–261.
- #21 JAK = Jakovlev. (1967). *VTM. Věda a technika mládeži: čtrnáctideník pro polytechnickou výchovu*, 11(15), 8–9.
- #22 Řád říjnové revoluce. (1968). *Zápisník: časopis Hlavní politické správy československé lidové armády*, 12(1), 64.
- #23 Armádní soutěž technické tvořivosti. (1962). *Zápisník: časopis Hlavní politické správy československé lidové armády*, 6(22), 26.
- #24 KOŽNAR, Z. (1960). Žena a náboženství. *Zápisník: časopis Hlavní politické správy československé lidové armády*, 4(23), 24–25.

Literatura

- BARTHESE, R. (2004). *Mytologie* (2. vyd.). Praha: Dokořán.
- FIDELIUS, P. (1998). *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda.

- KOUROVÁ, P. a KOURA, P. (2008). *Žádáme trest smrti!: propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol. : (historická studie a edice dokumentů)*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.
- KRESS, G. (2010). *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication*. New York: Routledge.
- KŘEN, M. a kol. (2015). *SYN2015: reprezentativní korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. Stažené z <http://www.korpus.cz>
- LAKOFF, G. a JOHNSON, M. (2002). *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- LOMÍČEK, J. (2014). Proměny konstrukce obrazu Sovětského svazu v poválečném Československu. In *Informační boj: o Československo / v Československu (1945–1989)* (s. 110–134). Praha: Ústav pro studium totalitních režimů; Technická univerzita v Liberci.
- MACURA, V. (2008). *Šťastný věk: a jiné studie o socialistické kultuře*. Praha: Academia.
- NEČASOVÁ, D. (2018). *Nový socialistický člověk: Československo 1948–1956*. Brno: Host.
- OGDEN, C. K. a RICHARDS, I. A. (1923). *The Meaning of Meaning*. New York: Harcourt, Brace & World.
- PALA, K. a VŠIANSKÝ, J. (1994). *Slovník českých synonym*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- PEIRCE, C. S. (1994). *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Stažené z <https://colorysemiotica.files.wordpress.com/2014/08/peirce-collectedpapers.pdf>
- PODZIMEK, J. (2017). Zdi a ploty v kontextu migrace. *Civilia: odborná revue pro didaktiku společenských věd*, 8(1), 143–156.
- PODZIMEK, J. (2018). Pojem „fake news“ v českých médiích. *Civilia: Odborná revue pro didaktiku společenských věd*, 9(2), 23–36.
- PODZIMEK, J. (2019). Pojem „kampaň“ v českých médiích. *Civilia: Odborná revue pro didaktiku společenských věd*, 10(2), 34–50.
- Pokrok. (2008). *Slovník spisovné češtiny*. Stažené z <https://prirucka.ujc.cas.cz/?slovo=pokrok>
- RANDÁK, J. (2015). *V záři rudého kalicha: politika dějin a husitská tradice v Československu 1948–1956*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- SAUSSURE, F. DE. (1996). *Kurs obecné lingvistiky* (2. vyd.). Praha: Academia.
- DIJK, T. A. VAN. (2011). Discourse and ideology. In *Discourse Studies* (s. 379–407). London: Sage.